

A MÚZEUMI EVANGÉLIUM DATÁLÁSÁNAK ÉS ROKONSÁGÁNAK KÉRDÉSEIHEZ

H. Tóth Imre

Múzeumi Evangéliumnak – nem egészen szabatosan – az N. P. Rumjancev gróf által egykor alapított könyvtár Múzeumi Gyűjteményének 104. szám alatt nyilvántartott kódexét értjük. A mind művészettörténeti, mind nyelvészeti értékeinél fogva jelentős kézirat rövid jellemzése megtalálható a XI–XIV. századi orosz-szláv kéziratok előzetes katalógusában a 137. szám alatt.¹ A katalógus szerint a kódex a XII–XIII. századra datálható.

Valamivel részletesebb leírás és a vonatkozó szakirodalom felsorolása olvasható az orosz-szláv kéziratok könyvek bővített katalógusában. Itt a 145-ös szám alatt ismertetik a kéziratot, amelyet a XII. század végével, illetve a XIII. század elejével datálnak.² A kódexszel kapcsolatban rendkívül érdekes megfigyeléseket és kiegészítéseket tett az óoroszláv kéziratok egyik legalaposabb ismerője, N. B. Tyihomirov. A XI–XII. századi kódexeket tárgyaló katalógusának III. és IV. részében olvasható észrevételei szerint a másolás inkább a XII. századra, s nem a XIII. század elejére tehető. (Közvetve ezt igazolja az a tény is, hogy a katalógusban a XII. századi emlékek között tárgyalja a kéziratot.)³

A kódex keletkezése helye a szövegben előforduló ч~ц váltakozás, ill. a žďž hangkapcsolat жг megfelelése alapján Novgorodban keresendő: о дѣжгѣ 87a, розгыє 28a, нжгеноуѣть 60b, младенча 89a, очьтъ 113a, ѿ црѣва 32b, притѣци 56a stb. Nem fordul elő az északi eredetű szövegekre jellemző [ě]>[i] változás kemény mássalhangzó előtt. Ez a hiány azonban nem zárja ki a kézirat novgorodi eredeztetését, mert az említett hangfejlődési tendencia csak a XIV. századtól mutatható ki megbízhatóan. A nov-

---

¹ Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР. Под редакцией Н.Б. Шеламановой. В: Археографический ежегодник за 1965 год. Москва, 1966. с. 196.

² Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Редколлегия: Л.П. Жуковская, Н.Б. Тихомиров, Н.Б. Шеламанова. Москва, 1984. с. 165–167.

³ Тихомиров Н.Б.: Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI–XII вв., хранящихся в Отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина. Ч. III. В: Записки Отдела рукописей ГБЛ. Москва, 1968. с. 87–156.

gorodi származás mellett szól még az ornamentika, mely a novgorodi kódexek díszítésével rokon.

A Múzeumi Evangélium nem tartozik az ún. *nagy emlékek* közé. Tanulmányozása mégis érdekes, mert a XII. század végi, XIII. század eleji orosz nyelv számos sajátosságára világít rá.

Az alábbiakban két kérdést szeretnénk érinteni.

Az első: milyen kézitról másolták. E tekintetben számunkra A. H. Vosztokov véleménye a kiindulási pont, aki szerint a Múzeumi Evangélium szövege hasonló a Dobrilo Evangéliuméhoz, ám a szókincs bizonyos sajátosságaival el is tér tőle. A kiváló orosz nyelvész két helyet jelöl meg, ahol kódexünk szövege különbözik több más, általa ismert kéziratétól: az 59a levélen a **съ възвѣтъю** alakkal találkozunk. Itt a **лнхва** főnév helyén **възвѣтъ** van. A **дхъ бо предъмысливъ** 142a kifejezésben a Dobrilo Evangéliumból és más kódexekből ismert **водръ** melléknév helyett a **предъмысливъ** 142a melléknevet találjuk. Érdekes, hogy I. I. Szreznjevskij szótára ezt a melléknevet csak kódexünkből idézi, bár ez a szó más emlékekben is előfordul. Így pl. az Arhangelszki Evangéliumban is találkozunk még a görög **πνευμά πρόθυμον** [**дхъ предъмысливъ**] fordításával.

M. A. Szokolova szerint az Arhangelszki Evangélium szövege a legjobb görög szövegekre emlékeztet, a fordítás pedig a legkorábbi szláv fordításokkal rokon.⁴ Véleménye szerint az általa leírt evangélium nagyobb pontosságot mutat a görög szöveg fordítása tekintetében, mint az Osztromir Evangélium vagy a Szavva Könyv. Állítását négy érveléssel támasztja alá:

A görög **παρρηρια** szót **дързновенникъ** alakkal fordítják, szemben más szövegek **необинноуца** szavával.

A görög **πνευμα πρόθυμον** fordítása: **дхъ предъмысливъ** (~ óbg. **прѣдъмысливъ**).

A görög **χρησον μοι τρεις αρτους дан ми три хлѣбы** jelentésében való fordítása.

Az **ицѣлѣ** szó megléte az egyik gyógyítási csoda leírásában (sajnos a lapszámot nem adja meg).

---

⁴ Соколова М.А.: К истории русского языка в XI веке. Известия по русскому языку и словесности. Т. III/1. Москва, 1930. с. 129.

E négy kritérium alapján átnéztük a Múzeumi Evangéliumot és arra a megállapításra jutottunk, hogy csak a **предъмысливъ** melléknév használatában közös kódexünk az Arhangelszki Evangéliummal, de két más esetben eltér tőle.

A továbbiakban kódexünk protográfját az evangéliumi szövegek bizonyos szavainak az egyes kéziratokban olvasható megfelelői alapján igyekezzük meghatározni. A valószínűleg kelet-bolgár eredetű Osztromir Evangéliummal összevetve a következő párhuzamokra bukkanhatunk:

<i>Múzeumi Evangélium</i>	<i>Osztromir Evangélium</i>
74b баграничю	баграничю
113a да распьноуѣтъ	да распьноуѣтъ
63b врачю	врачю
99b градоуѣнии	градоуѣнии
112a коуѣръ	коуѣръ
108a цаѣѣ	цаѣѣ

Tekintettel arra, hogy ezekben az esetekben az Arhangelszki Evangélium megegyezik az Osztromir Evangéliummal, kódexünk e sajátságokban közös az Arhangelszki és az Osztromir Evangéliummal is. Eltérés viszont az, hogy a **цаѣѣ** szót **ѣ**-val írja a Múzeumi Evangélium másolója, az Osztromir Evangéliumban a **цаѣоуѣ** alak található; de **ѣ**-val van írva ez a főnév a Jurjevi Evangéliumban is: **цаѣоуѣ**, **цаѣѣѣ**. E helyesírási sajátság tekintetben tehát a kódexünk a Jurjevi Evangéliumhoz hasonlít.

Kéziratunk az Osztromir Evangéliummal mutat rokonságot a **шѣи** melléknév használatában: **о шѣю** 155a.

Vizont a továbbiakban szövegünk eltér az Osztromir Evangéliumtól, de hasonlít a Szavva Könyvhöz és az Arhangelszki Evangéliumhoz az alábbi szavak használatában: **пастоуѣхъ** 156a, **пѣѣѣѣ** 157a, **приде** 156a, **врѣмѣѣ** 157b. Vizont el is tér tőlük abban, hogy nemcsak az említett evangéliumokra jellemző **въ слѣдѣ мене**, **въ слѣдѣ тебе** 32b, 99b, 100b formákkal találkozunk a Múzeumi Evangéliumban, hanem a **по мнѣ** 3b, 96b szerkezet alkalmazása is gyakori.

A kéziratnak a Szavva Könyvvel és az Arhangelszki Evangéliummal való rokonsága nyilvánul meg az **ІС** ligatúra alkalmazásában, szemben az Osztromir Evangélium **ІСЪ** alakjával.⁵

A **СТОУДЕНИЦИ** és a **КЛАДАЗЬ** szó egyaránt használatos a Múzeumi Evangéliumban. E tekintetben hasonlít az Arhangelszkihez.⁶ A **КОТЫГА** 103a, **АРОМАТЬ** **ТАГОДИЧНА** 111a, **ПОСОХЫ** 111a, **ПОНАВА** 111a szavak használata alapján rokon a Jurjevi és a Msztyiszlav Evangéliummal, de eltér tőlük a **МИМОДЕТЬ** 57b ige és a **ЛОЗЬНААГО** 110a melléknév használatában (a **МИНОУТИ** és **ВИНЬНААГО** helyett), bár az 57b lapon a **МИНОУТИ** ige is előfordul kétszer. Az a véleményünk, hogy a protográfban, amelyről a másolás történt, több réteg volt. A **МИНОУТИ** ige mellé a másolandó szövegbe belekerülhetett a **МИМОДЕТЬ** alak is: azt átvette a Múzeumi evangélium másolója. A **ЖИДОВЕ** 125b etnonim használata miatt, valamint a **КОТЫГА** főnév alkalmazása révén a Codex Suprasliensisszel, a Szvjatoszlav Gyűjteménnyel és az Arhangelszki Evangéliummal mutat hasonlóságot.

Érdeemes megfigyelni a **ГОЛГОФА** főnév használatát. A **ГОЛГОФА** szó **ЛЪБОВО МѢСТО** módon való fordítása M. A. Szokolova szerint a XI–XII. századi emlékek közül csak az Arhangelszki Evangéliumban található meg.⁷ Meg kell említeni, hogy a Múzeumi Evangéliumban a **ГОЛГОФА** szó **ЛЪБЪНОК МѢСТО** 155a szerkezettel van fordítva és nem a V. Jagić által jellemzőnek tartott **КРАНИКВО МѢСТО**-val. Ebben hasonlít a tanulmányozott kézirat az Arhangelszki Evangéliumhoz, de eltér tőle abban, hogy nem az **-ОВ-**, hanem az **-ЪН-**képző található a fordításban.

Az Osztromir Evangéliumban a **КЕНТОУРНОНЪ** a **СЪТЪНИКЪ** főnévvel van lefordítva. A Múzeumi Evangéliumban is találkozunk a **СЪТЪНИКЪ** főnévvel, de képviselve van a **КЕНТОУРНОНЪ** 157a is. Ismert a **ЛИЦЕМѢРИ**, **ОУГЪШИТЕЛЬ** szó is, de mindkettőnek a görögös alakja: **ИПОКРИТИ**, **ПАРАКЛИТЪ**. Az **АРХИТРИКАНИНЪ** főnév is előfordul, de a fordítása is: **СТАРЪШИНА ПИРОУ** 7a. Az Arhangelszki Evangéliumban e szavaknak csak a szláv fordításai találhatók meg, de párhuzamos görög megfelelőjük nem ismert.

A görög **πληγή πονηρός παζю, зъло** fordításában hasonlóságot találunk a Sinai Zsoltárral.

⁵ Соколова: Ук. соч. с. 130.

⁶ Там же.

⁷ Соколова: Ук. соч. с. 130.

A morfológiai elemzés azt mutatta, hogy a Múzeumi Evangélium az ószláv kéziratok közül a Szavva Könyvhöz volt leginkább hasonló, ám a már említett görög evangéliumi részletek pontosabb fordításával különbözött is tőle.

Az óorosz emlékek tekintetében – mint láttuk – elsősorban a déli eredetűekkel rokon a Múzeumi Evangélium. Közel áll az Osztromir Evangéliumhoz is, de nagyobb pontosságával eltér tőle. A szöveg különösen az Arhangelszki Evangéliummal mutat sok rokon vonást.

Az alábbiakban az Arhangelszki Evangélium és a Múzeumi Evangélium szövegének hasonlóságait és eltéréseit mutatjuk be:

<i>Arhangelszki Evangélium</i>	<i>Múzeumi Evangélium</i>
БАГРАНОУЮ	+ БАГРАННЮЮ
РАСПЬНОУТЬ	+ РАСПЬНОУТЬ
ВРАЧА	+ ВРАЧЮ
ГРАДОУЩИИ	+ ГРАДОУЩИИ
ЦАТЪ	+ ЦАТЪ
КОУРЪ	+ КОУРЪ
МНОГАШЬДЫ	+ МНОГАШЬДЫ
ВЪ СЛѢДЪ МЕНЕ	ВЪ СѢДЪ МЕНЕ, ПО МНѢ
КЛАДАЗЬ, СТОУДЕНЬЦЬ	+ КЛАДАЗЬ, СТОУДЕНЬЦЬ
ТАГОДИЧНОУ	+ ТАГОДИЧНОУ
КОТЫГА	+ КОТЫГА, РИЗА
ПОСОХЫ	+ ПОСОХЫ
МИНОУТИ	МИНОУТИ, МИМОНТИ
ВИНЬНААГО	– ЛОЗЬНААГО
ЖИДОВЕ	+ ЖИДОВЕ
ЛЪБОВО МѢСТО	ЛЪБЬНОК МѢСТО
ТРЪСТЪ	+ ТРЪСТЪ
ЛИЦЕМЪРИ	ЛИЦЕМЪРИ, ИПОКРИТИ
ОУТѢШИТЕЛЬ	ОУТѢШИТЕЛЬ
СЪТЪНИКЪ	СЪТЪНИКЪ, КЕНТОУРИОНЪ
ИНИИ	ДРОУЗНИ (de van инѣмъ is)
ПРЕДЪМЫСЛИВЪ	+ ПРЕДЪМЫСЛИВЪ

Különösen feltűnő a ΓΟΛΓΟΦΑ szó ΛΒΒΗΝΟΚ ΜΪΣΤΟ szerkezettel való fordítása, de amint látható, a fordítás hasonlósága tekintetében 14 közös eset van a két emlék között, két szó használatában viszont eltérnek egymástól; tíz szó pedig megvan ugyan mindkét evangéliumban, de meglettük nem kizárólagos. Itt említjük meg, hogy egyedülálló a ΓΟΛΓΟΦΑ 113a főnévnek a ΓΛΑΒΒΗΝΟΚ ΜΪΣΤΟ-val való fordítása is, amivel nem találkoztunk sem az Arhangelszki Evangéliumban, sem az Osztromir Evangéliumban, sem más XI–XII. századi szövegekben.⁸

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Múzeumi Evangéliumot az Arhangelszki Evangéliumhoz közel álló olyan kéziratról másolták, melybe más kódexek szókinccse is belekerült. A déli eredet mellett szól F. I. Buszlajev megállapítása is: szerinte a paleográfiában a bizánci stílus dominanciája rokonítja kéziratunkat a Jurjevi Evangéliummal és a Dobrilo Evangéliummal. De a Jurjevi Evangéliumhoz több szempontból az Arhangelszki Evangélium is hasonlít. Felmerül annak eshetősége is, hogy a másolás az 1120-ban délen a Jurjevi Kolostornak másolt és róla elnevezett evangéliumról történt, ám már északon, Novgorod környékén. A szókinccsvizsgálat eredményeit tekintve hangsúlyoznunk kell: nincs két olyan kézirat, melynek lexikája teljesen egyforma lenne. (A több-kevesebb eltérést már a scriptorok különbözősége is magyarázhatja.)

Ha egy szöveget több évszázad választ el az összöveg (alapszöveg) keletkezésétől, a kronológiai és lokális tényezők jelentős változásokat idéznek elő a szókinccsben is. Ezért egy kódex filiációjának meghatározása mindig csak viszonylagos: lehetséges, de nem teljesen biztos, nem kétségtelen válaszokhoz vezet. Az ószláv és orosz kódexek szókinccsének vizsgálata bonyolultabb, mint első látásra tűnik.

A legrégebbi fordítások szókinccsébe a másolás vagy újabb fordítás révén különböző territoriális eredetű rétegek kerülnek. Ez az óbolgár (ószláv) kéziratok lexikájában is kimutatható: ilyenek jelennek meg bennük a X. században a nyugati eredetű szavak mellett, ezek a másolás során rögzülhettek, de másokkal is felcserélődhettek. Utalunk itt arra, hogy az **иско-ни, клеветѣ, животѣ, шопи** szavak, amelyek nyugati bolgár eredetűek, nem idegenek a Múzeumi Evangélium szóhasználatától sem, bár a kódex közvetlen protográfjának (proterográfjának) meghatározásában aligha bír-

---

⁸ Соколова: Ук. соч. с. 131.

nak döntő súllyal.⁹ Vizsgálódásaink csak azt mutatják egyértelműen, hogy kéziratunk protográfja az Arhangelszki Evangéliummal mutat rokon vonásokat.

A második kérdés, mellyel foglalkozni kívánunk, a kódex másolási ideje. A. H. Vosztokov azt állapította meg, hogy a Múzeumi Evangélium másolása a XII. század végén vagy a XIII. század elején történhetett. I. I. Szreznyevszkij szerint 1250 előtt másolták kéziratunkat. A paleográfiai és a művészettörténeti elemzés, különösen pedig a Dobrilo Evangéliummal való paleográfiai hasonlóság, a redukált hangok, a *trbt, *trbt stb. kapcsolatok sorsának vizsgálata, valamint a morfológiai sajátosságok alapján valószínűnek tartjuk, hogy a kódex másolása a XII. század második felében történt.

РЕЗЮМЕ

К вопросам о датировке и родстве Музейного евангелия

Предметом нашего сообщения является определение филиации, т.е. круга рукописей, с которыми текст апракосного евангелия Румянцевского фонда № 104 имеет определенные сходства и расхождения. Для этой цели мы воспользовались некоторыми лексемами, читающимися в тексте нашего источника, и старались определить круг тех рукописей, в которых эти «ключевые лексемы» имеются или отсутствуют. Пользуясь этим методом, мы убедились в том, что, несмотря на некоторые расхождения в лексическом составе рукописей, Евангелие № 104 имеет четырнадцать случаев сходства с Архангельским евангелием, но расходится с ним в употреблении двух лексем. Однако в обеих рукописях можно отметить, в десяти случаях, употребление общих лексем. В нашей рукописи мы видим и своеобразные лексемы, которых нет ни в Остромировом, ни в Архангельском евангелиях, напр., слово *голгофа*, которое передается конструкцией *главнѡк мѣсто* или *лъбѡк мѣсто*.

Лексический анализ позволяет предполагать, что Евангелие № 104 было списано с такого протографа, который стоит близко к Архангельскому евангелию, однако некоторые лексемы могли попасть в его копию и из других рукописей.

---

⁹ Цейтлин Р.М.: Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. София, 1986. с. 64.